

مقام‌های حضرت خضر علیه السلام در عراق

احمد خامه یار

چکیده

به باور عموم مسلمانان، خضر علیه السلام از اولیای الهی است که پس از نوشیدن آب حیات، عمر جاودان یافته و زندگی جاوید دارد. با اینکه نام خضر علیه السلام به صراحت در قرآن نیامده، در منابع روایی شیعه از پیامبران الهی دانسته شده که درباره نام و نسب او اختلاف نظر است. از این رو او را خضر علیه السلام می‌نامیدند که هر جا می‌نشیند یا نماز می‌گزارد، زمین زیر پایش سبز و خرم می‌شود.

در باور مسلمانان، خضر علیه السلام موکل بر خشکی و الیاس علیه السلام موکل بر دریاهاست و هر دو از زندگی جاوید برخوردارند. زندگی جاودان خضر علیه السلام سبب شده در بسیاری از سرزمین‌های اسلامی، زیارتگاه‌های فراوانی، مقام این پیامبر الهی دانسته شود. کشور عراق نیز از سرزمین‌های اسلامی است که بنا به گزارشی، حدود ۱۵۰ محل در آن، مقام خضر علیه السلام دانسته شده است. برخی از این مقام‌ها در اماکن مقدس شیعی مانند مسجد کوفه و مسجد سهله واقع شده و برخی با الیاس علیه السلام مشترک است و مقام «خضر الیاس» نامیده می‌شود.

این نوشتار پس از معرفی اجمالی حضرت خضر علیه السلام در باور شیعیان و بیان عمر جاوید او، برخی از مکان‌هایی که در کشور عراق، به عنوان مقام خضر نبی شناخته می‌شود را برای خواننده شرح می‌دهد.

واژگان کلیدی: خضر علیه السلام، الیاس علیه السلام، آب حیات، عمر جاودان، عراق.

مقدمه

حضرت خضر علیه السلام در اعتقاد عموم مسلمانان، از اولیای الهی است که از آب حیات نوشیده و عمر جاودان یافته است. مفسران مسلمان درباره شخصیت خضر اختلاف نظر دارند. گروهی از علما او را از پیامبران بر شمرده‌اند و برخی نیز از بندگان صالح خداوند دانسته‌اند.

در قرآن نام خضر به صراحت نیامده است؛ اما بیشتر مفسران، خضر را همان کسی می‌دانند که در قرآن، در جریان دیدار موسی علیه السلام با بنده‌ای صالح، در آیات ۶۰ تا ۸۲ سوره کهف، به وی اشاره شده است. بنا بر این دیدگاه، در آیه ۶۵ این سوره، از خضر با تعبیر عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ مِن عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِمَّن لَّدُنَّا عِلْمًا یاد شده و او همان کسی است که موسی علیه السلام از وی طلب علم‌آموزی کرد و مدتی را نزد وی گذراند.

در منابع روایی شیعیان، خضر به عنوان یک پیامبر الهی با عمر بسیار طولانی معرفی شده است. شیخ صدوق حدیثی مبنی بر دیدار خضر در هیئت پیرمردی بلندقد و تنومند با رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیر مؤمنان علیه السلام در کوچه‌های مدینه روایت کرده است. روایاتی نیز مبنی بر حضور وی نزد اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و تسلیت‌گویی به آنان برای وفات آن حضرت نقل شده است.

درباره نام و نسب خضر، در منابع تاریخی و تفسیری مسلمانان، اختلاف نظر فراوان است و گاه نام اصلی وی «تالیا» یا «بلیا» پسر ملکان گفته‌اند. درباره این که چرا خضر بدین نام ملقب گشته نیز آمده است که او هر جا بنشیند یا نماز بگذارد، زمین زیر پا و اطراف آن سبز و خرم می‌گردد.^۱

از آن‌جا که خضر و الیاس هر دو در این جهان زنده و جاویدند، گاه نزد برخی از جوامع مسلمان، خضر و الیاس همیشه همراه یکدیگر تصوّر می‌شوند. در باورهای مردم برخی مناطق، خضر موکل بر خشکی‌ها و الیاس موکل بر دریاهاست.

اعتقاد مسلمانان به زنده بودن و جاودانگی حضرت خضر علیه السلام، سبب پیدایش زیارتگاه‌های بسیاری منسوب به ایشان در بسیاری از مناطق اسلام بوده است؛ به گونه‌ای که در برخی از سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران، عراق و شامات، می‌توان مقام‌ها، قدمگاه‌ها و زیارتگاه‌های فراوانی برای جناب خضر سراغ گرفت.

در کشور عراق، مقام‌های متعددی برای حضرت خضر علیه السلام وجود دارد که برخی از آنها در ضمن مکان‌های مقدس شیعیان همچون مسجد کوفه و مسجد سهله قرار دارد. با توجه به اتحاد و پیوستگی شخصیت خضر و الیاس علیه السلام در باورهای عامه مردم عراق، شماری از مقام‌های خضر در این کشور به نام «خضر الیاس» شناخته می‌شوند. بر اساس یک گزارش، در عراق بیش از ۱۵۰ مقام خضر شناخته شده است. این امر، برخی دولتمردان عراقی را به این فکر انداخته است تا ثبت مقام‌های خضر را در فهرست میراث جهانی یونسکو، به این سازمان پیشنهاد دهند.

در این نوشتار به معرفی و بررسی اجمالی شماری از مقام‌های خضر در این کشور پرداخته‌ایم. با توجه به تعداد فراوان این مقام‌ها و ممکن نبودن تحقیق میدانی و بازدید از آنها در حال حاضر، به مهم‌ترین و مشهورترین مقام‌های خضر، که در منابع چاپی و الکترونیک از آنها یاد شده، اکتفا کرده‌ایم.

۱. مقام خضر در مسجد کوفه

مسجد اعظم کوفه از قدیمی‌ترین مساجد جهان اسلام و از مهم‌ترین مساجد مقدّس شیعه به شمار می‌آید. روایات متعددی که از ائمه علیهم السلام در فضیلت این مسجد وارد شده، نشان‌دهنده جایگاه دینی والا و تقدّس آن پس از مسجدالحرام و مسجدالنبی است. در داخل صحن، شبستان و رواق‌های مسجد کوفه، محراب‌ها و مقام‌های متعددی منسوب به پیامبران الهی و امامان معصوم علیهم السلام وجود دارد که نشان‌دهنده محل حضور و نماز گزاردن آنها در این مسجد بر مبنای اقوال و روایات نقل شده در منابع حدیثی است. برای هر یک از این محراب‌ها و

مقام‌ها نیز در کتب ادعیه مانند مفاتیح الجنان، اعمال و آداب خاصی بیان شده است. از جمله مقام‌های موجود در مسجد کوفه، مقام حضرت خضر علیه السلام است که در رواق شمالی صحن مسجد، نزدیک مقام ابراهیم علیه السلام قرار دارد. در جریان آخرین بازسازی مسجد کوفه در یک دهه گذشته، بیشتر مقام‌های موجود در صحن و رواق‌های مسجد به صورت محراب‌های کوچکی از سنگ مرمر سفید بازسازی شده‌اند.

۲. مقام خضر در مسجد سهله

مسجد سهله، دومین مسجد مقدس شیعیان در کوفه است که قدمت آن به سده اول هجری می‌رسد. همانند مسجد اعظم کوفه، در فضیلت مسجد سهله و ثواب نماز خواندن در آن، روایات بسیاری از ائمه علیهم السلام نقل شده است. در صحن و رواق‌های این مسجد نیز مقام‌هایی برای چند تن از پیامبران و امامان علیهم السلام وجود دارد که آداب و اعمال آنها در کتب ادعیه آمده است. مقام‌های پیامبران در مسجد سهله، در چهار گوشه مسجد قرار دارد. مقام ابراهیم علیه السلام در گوشه شمال غربی، مقام ادريس علیه السلام در گوشه جنوب غربی، مقام هود و صالح علیهم السلام که به نام «مقام صالحین» شناخته می‌شود، در گوشه شمال شرقی، و مقام حضرت خضر در گوشه جنوب شرقی مسجد قرار دارد.

درباره ارتباط مسجد سهله با حضرت خضر، روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است که ایشان، وجود خانه ادريس علیه السلام و «مناخ سوارکار» را از فضایل این مسجد بیان می‌کند و در پاسخ به سؤال راوی که می‌پرسد سوارکار کیست، خضر علیه السلام را معرفی می‌فرماید.^۲

۳. مقام خضر در زیارتگاه حزقیال یا ذوالکفل پیامبر در «الکفل»

زیارتگاه ذوالکفل پیامبر علیه السلام در شهر کوچکی به نام «الکفل» در ساحل شرقی رود فرات در استان بابل، در حدود ۵۰ کیلومتری جنوب شهر حله و ۱۰ کیلومتری شمال کوفه واقع است. نام این منطقه در اصل «برملاحه» بوده و در منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی به این نام یاد شده است؛^۳ اما به علت وجود این زیارتگاه، امروزه به نام «الکفل» شهرت یافته است. از زیارتگاه‌های کهن و معتبر عراق به شمار می‌آید و مدفون در آن، بر اساس متون و منابع قدیمی و معتبر، حضرت حزقیال نبی علیه السلام، از پیامبران بزرگ بنی اسرائیل است. اما با توجه

به نظر برخی مفسران که لقب حزقیال را ذوالکفل دانسته‌اند، این زیارتگاه به مرور زمان به ذوالکفل شهرت یافته و حتی نام این منطقه را نیز تحت الشعاع قرار داده است. زیارتگاه ذوالکفل، از بخش‌های مختلفی شامل گنبد و بارگاه، صحن، مسجد، مناره، کاروانسرا، بازار و حصار تشکیل شده و قدمت بیشتر بخش‌های آن به دوره ایلخانی بازمی‌گردد. مرقد حضرت حزقیال علیه السلام، در ضلع جنوبی شبستان قرار دارد و دارای گنبد مضرّس زیبایی است. در ضلع غربی شبستان، در کوچکی متصل به یک سالن وجود دارد که داخل آن، پنج قبر به چشم می‌خورد و صاحبان آنها، اصحاب حضرت حزقیال یا علما و احبار یهود ذکر شده‌اند. در سمت راست ابتدای همین سالن، اتاق کوچکی به ابعاد تقریبی ۲ در ۲ متر وجود دارد که به عنوان مقام خضر علیه السلام شناخته می‌شود.^۴

۴. مزار خضر در شهر «هیت»

این مزار بر زمین مرتفعی که به همین نام (خضر) شناخته می‌شود، در فاصله یک کیلومتری از منطقه «کیسه» از توابع شهر «هیت» در استان «انبار» واقع است. این مزار در واقع مقبره‌ای تاریخی است که از نظر معماری اسلامی بسیار ارزشمند و مهم است. بنای آن از سنگ و گچ ساخته شده و شامل اتاقی است مربع که ورود به آن از طریق یک ایوانچه به ابعاد ۶/۹۰ در ۲/۹۰ متر و ارتفاع ۳ متر، واقع در ضلع غربی آن، امکان‌پذیر است. پلان اتاق مقبره از داخل ۳/۵ در ۳/۵ و از بیرون ۵/۳۰ در ۵/۳۰ متر است و در ضلع جنوبی بنا محرابی به ارتفاع ۱/۵ متر به چشم می‌خورد. اتاق مقبره دارای گنبد مخروطی شکل شانزده ضلعی مرتفعی است که بر روی ساقه‌ای هشت ضلعی استوار است. گنبد مزار به گنبد بنای موسوم به «دیر مار بهنام» در موصل شباهت دارد و با توجه به این که دیر مار بهنام از آثار دوره اتابکی است، قدمت مزار خضر در هیت را نیز می‌توان مربوط به همین دوره دانست.^۵

۵. مزار خضر الیاس در بغداد

این مزار بر ساحل رود دجله، در سمت غربی بغداد واقع است و در مقابل آن، در سمت شرقی بغداد، «مدینه الطب» (شهرک پزشکی) قرار دارد.^۶ بر اساس باور عامیانه رایج در عراق که حضرت خضر و الیاس علیهما السلام را یک شخصیت به نام «خضر الیاس» می‌پندارند، این زیارتگاه نیز به همین نام شهرت یافته است.

در منابع تاریخی کهن، اشاره‌ای به وجود مزار خضر در بغداد به چشم نمی‌خورد. به عقیده سید عبدالستار حسنی، محل کنونی مقام خضر، منطبق بر محل زیارتگاه از بین رفته‌ای منسوب به «عون و معین» فرزندان امام علی علیه السلام است^۷ که در متون تاریخی قرن ششم و هفتم هجری به آن اشاره شده است^۸ و در مجاورت آن مقبره «سلجوقی خاتون» (دختر قلیچ ارسلان سلجوقی و همسر خلیفه عباسی الناصر لدین الله) و متصل به این مقبره، رباط (خانقاه) موسوم به «اخلاطیه» وجود داشته است. این مجموعه به دستور الناصر عباسی در سال ۵۸۴ق در محله «رمله» احداث شده است.^۹ مصطفی جواد و احمد سوسه، موقعیت محله «رمله» را همان محله «خضر الیاس» امروزی دانسته‌اند^{۱۰} که این نظر می‌تواند مؤید قول سید عبدالستار حسنی مبنی بر انطباق مزار خضر الیاس با زیارتگاه عون و معین باشد.

۶. مزار خضر الیاس در «تلعفر»

تلعفر از شهرهای قدیمی استان نینواست که نام آن در اصل «تل اَعْفَر» یا «تل یعفر» بوده^{۱۱} و به مرور زمان به «تلَعْفَر» تبدیل شده است. این شهر در منطقه‌ای کوهستانی میان موصل و سنجار قرار دارد. بر روی تپه‌ای در چهار کیلومتری جنوب تلعفر، زیارتگاهی برای حضرت خضر وجود دارد که نزد اهالی به نام «خضر الیاس» شناخته می‌شود. ساختمان زیارتگاه دارای دو گنبد مخروطی شکل ترک‌دار و مشابه گنبدهای رایج در موصل و شمال عراق است. اهالی منطقه عیدی به نام «عید خضر الیاس» دارند که تاریخ آن اولین پنجشنبه بعد از ۱۷ فوریه هر سال میلادی است و در این روز گروه‌های زیادی از مردم به زیارت این مزار می‌روند.^{۱۲} گفته می‌شود که عوامل گروه تکفیری - تروریستی داعش پس از تسلط بر تلعفر، در روز چهارشنبه ۲۵ ژوئن ۲۰۱۴ / ۴ تیر ۱۳۹۳ این زیارتگاه را تخریب کردند.^{۱۳}

۷. مزار خضر الیاس در «دافوق»

شهر دافوق که در گذشته «دَقوقا» نام داشته، امروزه در استان «کرکوک» در شمال عراق قرار دارد. در جنوب این شهر، نزدیک ساختمان دولتی، مزار دیگری برای خضر وجود دارد که به نام خضر الیاس شناخته می‌شود. این مزار در گذشته از نظر معماری قابل توجه و دارای تزئیناتی بوده، اما بر اثر بازسازی‌های مکرر، تزئینات خود را از دست داده است.^{۱۴}

۸ و ۹. مقام‌های خضر در شهر حله

در شهر حله دو مزار برای خضر وجود دارد. مزار اول در محله «اکراد» در مرکز شهر حله، نزدیک مزار «ورّام بن ابوفراس حلّی» قرار دارد. این مقام شامل اتاق مربع کوچکی است که در کنار آن مسجد و حسینیه‌ای نیز وجود دارد. مزار دوم در محله «کریطعه»، نزدیک محله «جامعین» قرار دارد و البته بنا بر قولی، قبر یکی از علما دانسته شده است. این مقام شامل اتاق مربعی به طول ضلع پنج متر با گنبدی بزرگ است که در میان یک صحن قرار دارد. در میان اتاق قبری وجود دارد که بر روی آن، پنجره‌ای آلومینیومی نصب شده است.^{۱۵}

۱۰. مقام خضر در «هاشمیه» در استان بابل

این مقام در منطقه «هاشمیه» در استان بابل، نزدیک جاده اصلی میان دو منطقه «قاسم» و «حمزه غربی» قرار دارد. ساختمان آن شامل اتاقی است که متصل به آن از بیرون، یک رواق وجود دارد.^{۱۶}

۱۱. مقام خضر در روستای «ابوسمیج» در استان بابل

این مقام در روستای «ابوسمیج» از توابع «محاویل» نزدیک منطقه «الکفل» واقع است و در فاصله حدود ۳۰۰ متر از این مقام، مرقد عباس بن امام موسی کاظم علیه السلام قرار دارد. ساختمان مقام خضر شامل اتاقی با گنبد سبز رنگ است.^{۱۷}

۱۲ و ۱۳. مقام‌های خضر در منطقه «اسکندریه» در استان بابل

در منطقه «اسکندریه» در ۴۰ کیلومتری جنوب بغداد و در شمال استان بابل، دو مقام به نام حضرت خضر علیه السلام وجود دارد که هر دو در ساحل شرقی رود فرات، اما در فاصله ۱۰ کیلومتری از یکدیگر قرار دارند.

۱۴ و ۱۵. مقام‌های خضر در بصره

«عبدالقادر باش اعیان» در کتاب خود به وجود دو مقام منسوب به خضر در بصره اشاره کرده است که مقام اول در محله «صبخة» بزرگ واقع است و مقام دوم در محله «نظران» قرار دارد و به نام «خضر ابوحدید» شناخته می‌شود.^{۱۸} عادل الحسنی در کتاب خود، مکان دو مقام خضر در بصره را نزدیک «ربان» و منطقه «الزریجی» مشخص کرده است.^{۱۹}

۱۶. مقام امام خضر در سامراء

نویسنده کتاب تاریخ سامراء، به وجود گنبدی در منطقه «اصطبلات» در جنوب سامراء اشاره کرده است که نزد اهالی به مقام خضر یا امام خضر شناخته می‌شده و قبری در آن وجود نداشته است.^{۲۰} از وضعیت کنونی این زیارتگاه اطلاعی به دست نیامد.

سایر مقام‌ها

علاوه بر مقام‌های یاد شده، مقام‌های دیگری نیز وجود دارد که تنها از موقعیت جغرافیایی برخی از آنها مطلع شده‌ایم. این مقام‌ها عبارت‌اند از:

۱. شهر ک «اسحاقی» از توابع شهر «بلد» (میان بغداد و سامراء)؛
۲. شهر «خانقین» در استان «دیالی» (در غرب عراق)؛
۳. شهر «خالص» در استان دیالی (در غرب عراق)؛
۴. منطقه «جدیده الشط» از توابع خالص در استان دیالی؛
۵. بازار بزرگ شهر «مندلی»، در استان دیالی، که به نام «خضر الیاس» یا «خدر زنده» شناخته می‌شود؛
۶. منطقه «لطیفیه» در ۳۵ کیلومتری جنوب بغداد در استان بابل؛
۷. شهر «خضر» در ۳۲ کیلومتری جنوب شهر سماوه، در استان «مُتّی» در جنوب عراق؛
۸. منطقه «طلیعه» در استان «دیوانیه» در جنوب عراق.

پی نوشتها

۱. برای آگاهی بیشتر درباره خضر، ر.ک: مدخل «خضر» (نوشته احمد مهدوی دامغانی و مهران افشاری) در دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۵، ص ۵۵۴-۵۶۴؛ مدخل «خضر» (نوشته مهران افشاری) در دایرةالمعارف تشیع، ج ۷، ص ۱۵۲-۱۵۴.
۲. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۲۵۲.
۳. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۰۳.
۴. برای آگاهی بیشتر درباره زیارتگاه ذوالکفل یا حزقیال، ر.ک: محمدسعید الطریحی، «مشهدالنبی حزقیال ذوالفکله»، مجله الموسم، شماره ۲ و ۳، ص ۳۵۳-۳۵۷.
۵. عطا الحدیثی و هناء عبدالخالق، القباب المخروطیة فی العراق، ص ۶۷ و ۶۹.
۶. عادل الحسنی، دلیل العتبات والمراقد فی العراق، ص ۱۰۱؛ الأملی الحسینیة، <http://amali.kateban.com/entry۱۲۰۵.html>.
۷. الأملی الحسینیة، <http://amali.kateban.com/entry۱۲۰۵.html>.
۸. از جمله، ر.ک: رحلة ابن جبیر، ص ۲۰۲؛ تاریخ ابن الساعی، الجزء التاسع، ص ۲۵۵.
۹. ر.ک: ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ج ۱۲، ص ۲۶؛ یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۵، ص ۲۲۶۲.
۱۰. مصطفی جواد و احمد سوسة، دلیل خارطة بغداد المفضل، ص ۱۸۵.
۱۱. ر.ک: معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۹.
۱۲. «المراقد والمشاهد الدینیة فی تلعفر»، <http://www.majalisna.com>.
۱۳. «داعش تختطف ترکمان شیعة وتدمر مزارات»، روزنامه بحرینی الوسط، العدد ۴۳۱۴، دوشنبه ۳۰ ژوئن ۲۰۱۴ / ۲ رمضان ۱۴۳۵.
- <http://www.alwasatnews.com/۴۳۱۴/news/read/۹۰۰۰۷۵/۱.html>
۱۴. محمد جمیل الملا احمد الروژیانی، دقوق (دقوقا) فی التاریخ، ص ۴۵۰.
۱۵. ثامر الخفاجی، المراقد والمقامات البهیة فی الحلة السیفیة، ص ۱۳۰.
۱۶. همان.
۱۷. همان.
۱۸. عبدالقادر باشاعیان العباسی، موسوعة تاریخ البصرة، ج ۱، ص ۳۵۸.
۱۹. دلیل العتبات والمراقد فی العراق، ص ۱۶۱.
۲۰. یونس الشیخ ابراهیم السامرائی، تاریخ مدینة سامراء، ج ۳، ص ۱۳۹.